

Svenska och finska flyktingar i Polen-Litauen i början av 1600-talet

Wojciech Krawczuk, *King's Faithful Servants. Refugees from Sweden and Finland in Poland-Lithuania in 1598–1655*, 279 s., Historia Jagellonica, Kraków 2022 [2018].

FRÅN 1500-TALET SLUT fram till mitten av 1600-talet skakades det svenska riket av en dynastisk kamp mellan olika grenar av huset Vasa. Grunden till den dynastiska spänningen var maktkampen mellan Sigismund, som var Johan III:s son och Gustav Vasas sonson, och hertig Karl, Gustav Vasas yngsta son. Maktkampen anknöt till de religions-tvister som präglade Nordeuropa under samma tid. Sigismund var liksom sin polska mor katolik, medan hertig Karl var strikt protestantisk. Undersåtar i Sverige och Finland, i synnerhet inom adeln, tvingades balansera mellan de två parterna.

Efter att Johan III avlidit 1592 kröntes Sigismund till kung. Han hade redan 1587 valts till kung i Polen-Litauen, eller polsk-litauiska samväldet, mycket tack vare att hans moder Katarina Jagellonica hörde till en av Polens förnämaste ätter. Sigismund (Zygmunt III) residerade i Krakow, medan hertig Karl i praktiken styrde i stora delar av Sverige i egenskap av riksföreståndare. Konflikten mellan Sigismund och hertig Karl blev allt djupare och utmynnade i ett inbördeskrig 1598–1599. Det resulterade i ett nederlag för Sigismund, som retirerade till Polen, åtföljd av ett flertal anhängare som flydde av rädsla för hertig Karls repressalier. Maktkampen var emellertid inte över. Sigismund och senare hans söner, Vladislav IV (Władysław IV) och Johan II Kasimir (Jan II Kazimierz), gjorde anspråk på den svenska tronen fram till freden i Oliwa 1660, när den senare avsade sig anspråket.

Den polska historikern Wojciech Krawczuks undersökning tar upp de svenska och finska flyktingarnas öden i Polen-Litauen. Studien baserar sig på en prosopografisk metod och noggranna studier av ett antal flykting-listor, som också transkriberats i boken. Listorna, inklusive fotnoterna med biografisk information, tar upp ungefär hälften av boken. Tidigare har en del av listorna analyserats av den finländske historikern Eric Anthoni, som undersökt adeln i Finland under medeltiden och 1500-talet. De av Anthoni sammanställda listorna publicerades i *Historisk Tidskrift för Finland* 1932 och 1944 och har nu med tidskriftens tillstånd redigerats av Krawczuk.¹

1. Eric Anthoni, 'En förteckning över flyktingar i Polen i början av 1620-talet', HTF 27 (1942:1–2), s. 62–71; Eric Anthoni, 'Kring en förteckning över politiska flyktingar i polsk tjänst', HTF 18 (1933:1), s. 185–189.

De största flyktingvågorna till Polen inträffade mellan åren 1598–1600. Flyktingarnas antal i det polsk-litauiska samväldet beräknas ha uppgått till cirka 500 personer, huvudsakligen män. En stor del av flyktingarna hade finsk bakgrund. Finland var Sigismunds viktigaste stödområde, i och med att det kontrollerades av Klas Eriksson Fleming som var ståthållare i Finland och hans trogna anhängare. I flyktinglistorna hittar man namn som Stålarms, Fleming, Stiernkors (Särkilahti), Tott, Boije och Horn. I vissa listor omnämns det separat vilka släkter som härstammade från Finland. Den största delen av flyktingarna kom emellertid från den västra riksdelen. De mest inflytelserika anhängarna till Sigismund kom från släkterna Brahe, Gyllenstierna, Bielke, Sparre, Stenbock och Posse.

De viktigaste orterna för flyktingarna i det polsk-litauiska samväldet var Krakow och Danzig (Gdańsk). Sigismunds hov låg i Krakow, men Danzig var en ännu viktigare ort, och där bodde största delen av de svenska och finska flyktingarna. Från Danzig var det smidigt att organisera olika slags operationer mot Sverige. Läget vid Östersjöns södra kust och handelskontakterna med norr medförde också att tillgången till nyheter var god. Danzig och det omkringliggande Kungliga Preussen präglades dessutom av en tysk-holländsk protestantisk kultur, vilket underlättade den språkliga kommunikationen och anpassningen i allmänhet. Trots att flyktingarna understödde Sigismund var det många som förblev lutheraner in i det sista. En del flyktingar vistades också i det polska Livland och hertigdömet Kurland. Senare blev även Warszawa en viktig knutpunkt, i och med att kungens hov emellanåt befann sig där. Litauen var inte relevant för flyktingarna, men en del flyktingar slog sig ned i mindre städer, till exempel i hertigdömet Pommern.

Sigismunds avsikter att återvinna den svenska kronan resulterade i ett flertal anfallsplaner. Redan under senhösten 1599 sändes en betydande flotta från Danzig i riktning mot Älvsborg invid dagens Göteborg. Eskadern kommenderades av Johan Gyllenstierna den äldre. Flera av skeppen hade svenska eller finska befälhavare, möjligen också övrigt manskap. En storm skingrade emellertid både flottan och därmed Sigismunds planer. Även senare eftersträvade Sigismund och de flyktingar som agerade som hans rådgivare att bygga upp flottan. Under 1620-talet utarbetades nya planer på ett anfall med både land- och sjötrupper, men inte heller dessa ledde till någon konkret offensiv. Avsnittet i boken om utvecklingen av Sigismunds flotta är ögonöppnande eftersom den polska flottans historia under 1600-talet förmodligen är väldigt okänd för nordiska läsare.

Även om Sigismund efter inbördeskriget fick överge planerna på en landstigning i det svenska rikets centrala delar fortsatte stridigheterna i Livland fram till stilleståndet i Altmark 1629. I dessa spelade flyktingarna, inte minst finska ryttare, en viktig roll. Kavalleritrupper som under

Klas Flemings befäl hade stridit mot såväl Ryssland, klubbekrigare som hertig Karls anhängare utgjorde till och med en egen mindre truppenhet 1600–1601. Enskilda krigare från den västra och östra riksdelen deltog i striderna i Livland under polsk-litauisk fana även senare, men deras antal minskade, dels av naturliga skäl, dels av en växande misstänksamhet mot flyktingarna.

De svenska och finska flyktingarna deltog aktivt i propaganda eller informationsspridning samt i spionverksamhet mot hertig Karl och Sverige. Enligt Krawczuk var propagandan effektiv. Trycket *Hertigh Carls Slaktarenbenck* från 1617 är det kändaste exemplet. I det presenteras detaljerat och i dramatiska ordalag hur hertig Karls repressalier påverkade flera hundra människors öde. Spionverksamheten var koncentrerad till de livliga handelsstäderna Danzig, Lübeck och Helsingör, där mycket information fanns tillgänglig, också från avlägsna länder. Spionerna verkade även i det svenska rikets centrala delar. I Finlands historia är det mest bekanta fallet historieskrivaren Johannes Messenius som dömdes till livstids fängelse på Kajaneborg på grund av misstankar om att han hade kontakter med jesuiter och det polska hovet. Liksom vad gäller militär verksamhet avtog flyktingarnas propaganda- och spioninsatser under 1620-talet i och med att Gustav II Adolfs maktposition förstärktes och den inrikespolitiska turbulensen minskade.

Utöver de män som kämpat på Sigismunds sida fanns bland flyktingarna i Polen också många kvinnor. De finns inte med i flyktinglistorna från 1600-talet, men Krawczuk har hittat information om dem i andra källor, inte minst i Sigismunds syster Anna Vasas brevväxling. Många av kvinnorna som befann sig i Polen hade tillsammans med sina barn hänsynslöst förvisats från Sverige av hertig Karl. Andra stannade kvar i Sverige och Finland för att kämpa för familjens gods, trots att deras makar befann sig i Polen. Förhållandena för kvinnorna var ofta svåra eftersom familjerna var splittrade samtidigt som godsen i många fall hade konfiskerats.

Flyktingarna erhöll ekonomiskt understöd av Sigismund. I de flesta fall var det inte fråga om stora summor, men ändå sådana att flyktingarna klarade vardagen. I vissa fall tilldelades flyktingarna förläningar. För personer med högadlig bakgrund som hade varit lojala mot Sigismund var understödet betydande. Den finansiella hjälpen allokerades enligt Krawczuk oftast från Sigismunds andel av staden Danzigs inkomster. Det var alltså i princip Sigismund själv som stod för det ekonomiska understödet till flyktingarna, ett tecken på hans uppskattning av flyktingarnas trohet.

De svenska och finska flyktingarnas antal i det polsk-litauiska samväldet minskade under årens lopp. En del av flyktingarna vågade återvända till det svenska riket efter att Karl IX avled och Gustav II Adolf övertog makten 1611. Trots att den nya kungen var en hätsk motståndare till Sigismund

drabbades de som återvände från exilen inte längre av repressalier. En del återfick sina forna gods, men inte alla. De som räknades som kungens personliga fiender eller som var särskilt omedgörliga anhängare av Sigismund förblev i exil. Sigismund fortsatte att understöda de flyktingar som stannade kvar. ”Svenskarna” var inte längre lika synliga i Polen men deltog fortfarande i Sigismunds militära, diplomatiska och politiska projekt. Efter Sigismunds död 1632 fortsatte stödet under de följande Vasakungarnas, Vladislav IV:s och Johan II Kasimirs, styre. I det skedet var det redan oftast fråga om andra generationens svenskar i exil. Den mest inflytelserika av dessa var Sigismund Guldenstern (Gyllenstierna) som fortsatte kampen mot Vasaättens svenska gren. Han verkade som ledare för svenskarna i deras nya hemland, men även vid hovet och som diplomat i svensk-polska förhandlingar. Guldenstern utnämndes 1656 till kastellan (slottshövitsman, borggreve) i Danzig. Han avled 1666 och begravdes i ett magnifikt begravningskapell i Danzig.

Krawczuks bok är medryckande och innehåller mycket biografisk information. Arkivarbetet är väl genomfört och den politiska kontexten är sakkunnigt beskriven. Trots att maktkampen mellan Sigismund och hertig Karl är ett välkänt tema, erbjuder den polska synvinkeln nya perspektiv på tvisten. Wojciech Krawczuk har använt sig av polsk, svensk och finsk forskning. Därmed har han uppmärksammat Finlands position i det svenska riket och den finländska adelns starka ställning under årtiondena kring 1600. En del nyare undersökningar skulle ha kunnat ge en ännu mångsidigare bild. Mirkka Lappalainen's forskning skulle ha kunnat belysa maktkampen mellan Sigismund och hertig Karl samt dess långvariga följder. I Sverige var rädslan för både katolicismen i allmänhet och de krav som den polska grenen av Vasaätten ställde på kungatronen länge stark.²

Bokens struktur är tidvis en aning egendomlig. Det är egentligen fråga om en blandning av en undersökning och en källpresentation. På sina håll blir innehållet något spretigt och notapparaten diffus. Förvisningar och flyktingskap som inslag i tidigmodern mobilitet hade gärna kunnat behandlas utförligare ur ett teoretiskt perspektiv, även om vissa begrepp, till exempel påtvingad migration (*forced migration*), nämns. Definitioner av och diskussion om centrala begrepp skulle med andra ord ha gett undersökningen ytterligare tyngd.

Kasper Kepsu

2. Mirkka Lappalainen, *Det nordiska lejonet. Gustav II Adolf och Finland 1611–1632* (Stockholm 2016); Mirkka Lappalainen, *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa* (Helsinki 2009). Det sistnämnda verket finns dock endast tillgängligt på finska.